

Antropofagie jako jedna z forem pravěkého násilí

Slavomil Vencel

„A v tísní obležení, kterým tě bude tísnit tvůj nepřítel, budeš jíst plod svého života, maso svých synů a dcer, které ti dal Hospodin, tvůj Bůh.“

5. kniha Mojžíšova – Deuteronomium, 28:53

ÚVOD

Z hlediska příjmu potravy patří člověk mezi všežravce. V kritických situacích se proto lidé v zájmu přežití občas – a pravděpodobně již od počátku – až do současnosti uchýlovali k požívání tkání příslušníků vlastního druhu stejně tak, jak to činí naši nejbližší příbuzní šimpanzi (a také příslušníci desítek živočišných druhů nižších řádů). Takřka neomezené časoprostorové rozšíření a různorodost motivací antropofagie (čili kanibalismu, lidojedství) známé z etnografických a historických pramenů svědčí s vysokou pravděpodobností pro nejednotný původ, takže jde spíše o množinu jevů nežli o jediný složitě strukturovaný jev (Boulestin 1999, 240 s lit.).¹

Kanibalismus (název pochází od Kryštofa Kolumba: vznikl z pojmu Caniba, užívaného vedle označení Cariba pro původní obyvatele Antil: Boulestin 1999, 217) náleží mezi emočně zatížená, ne-li téměř tabuizovaná témata, třebaže se od starověku (cf. Starý zákon, mytologie mnoha národů) až do současnosti, a to ze všech světadílů, dochovala početná a zčásti věrohodně znějící svědectví, zobrazení i hmotné doklady kultovně zakotvených forem antropofagie vedle informací o improvizovaném, zoufalém chování lidí v krajní nouzi, v době hladomorů, obyvatel a obránců obléhaných míst (např. Vencel 1984, 205 sq.), trosečnicků v Arktidě, na moři, v pralese a nebo přeživších účastníků leteckých havárií ve velehorách, ale i u posledních a kulturně deprivovaných zbytků předprůmyslových společenství přežívajících ještě (a nebo donedávna) v oblastech chudých na bílkoviny. O lidojedství proto existuje nepřehledné množství povrchní i vědecké literatury jak lokální, tak globální, obsahující dílem neověřitelné zprávy i zjevné fabulace (cf. Peter-Röcher 1994, 211), dílem věrohodná svědectví očitých svědků, zprávy cestovatelů, ale i vědecké klasifikace a analýzy motivací jevu planetárního rozsahu a trvání od pravěku (např. Villa 1992 a Maxová – Menšík – Hložek 2015 s lit.) do současnosti.

Nesporně objektivních svědectví o antropofagii přesto není nadbytek, neboť věrohodnost svědectví starověkých až časně novověkých pramenů je oslabována možností až pravděpodobností zkreslení smyslu viděného pro předsudky a nepochopení, resp. pro transkulturní interpretace domorodého chování pozorovateli z odlišných kulturních kontextů. Svědectví o lidojedství z pozdějších dob včetně současnosti bývají zase deformována vytěšňováním drastických detailů reality pro útlocitné ohledy na přeživší účastníky i na pozůstalé oběti. Milosrdné zamlčování kompromitujících částí pravdy, zlehčování i lživé popírání reality účastníky i svědky antropofagie se jeví pochopitelným vzhledem k tomu, že pravdivá výpověď o vynuceném nouzovém chování v zájmu přežití zraňuje, stigmatizuje a dehonestuje jak přeživší (hrdinné) účastníky, tak irituje a doživotně stresuje i příbuzné oběti politováníhodných okolností krizových událostí. (Zamlčování kanibalismu i mezi příbuznými dokládá pro pravěk kupř. Bible 1979, s. 163, viz Dt. 28:54-57; naproti tomu ještě asi před 50 lety se v čínské provincii Kuang-si pořádaly v rámci třídního boje s kontrarevolucináři hostiny, na nichž se konzumovala srdce, játra a genitálie nepřátel lidu, a to rovněž s minimální publicitou: cf. Hála 2016 s lit.).

Většina odborných klasifikací dotčeného jevu zpravidla rozlišuje antropofagii nutritivní (motivovanou krajní nouzí a život ohrožujícím hladověním), léčivskou a magickou (provozované v přesvědčení o účinnosti požití lidských tkání jako léčebného prostředku proti nemocím nebo jako prostředků buď ochranných, nebo kouzelných), kulinářskou (z příčin vesměs patologických); etnologické a historické prameny umožňují odlišení endokanibalismu (formy uctívání předků a projev úsilí o převzetí duchovního dědictví) od exokanibalismu demonstrační povahy (motivovanému pomstou a/ nebo snahou o ovládnutí

¹ Práce vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Archeologického ústavu AV ČR Praha RVO: 67985912.

duševních vlastností a sil přemožených nepřátel) nebo od ceremoniální a obětní antropofagie atd. (cf. *Maxová – Menšík – Hložek 2015; Croucher 2012, 261 sq.; Villa et al. 1986; Behm-Blancke 1958* atd. s lit.).

Někdejší odsudek lidožroutství jako hnusného zvyku (např. *Ottův slovník naučný 15, Praha 1899, s. 1047*) zůstává z hlediska etiky nesporný, ale vzhledem k hodnotě uchování ohroženého života jej lze přijmout sotva bezvýhradně. Kromě toho pouhý odsudek nestačí k vysvětlení jakýchkoli jevů, a tím spíše těch polymorfních. Vzhledem k souběhu antropofagie s jinými formami a projevy násilí představují v archeologii různé formy kanibalismu patrně jen jednu ze složek množiny krajních prostředků, jimiž se předprůmyslové společnosti v krizových situacích pokoušely čelit aktuálním vyhroceným, labilním, resp. nerovnovázným stavům uvnitř komunit nebo mezi společenstvími. Pnutí a konflikty vznikaly uvnitř jednotlivých společenství i mezi nimi z příčin přírodních (v zemědělských společenstvích pravěku dostačovala k nastartování krizí čas od času se vyskytující dvou- nebo tříletá perioda neúrody pro přílišné sucho nebo mokro, navzdory čerpání náhradních zdrojů následná podvýživa až hladomor, epidemie, násilná řešení a rozvrat společenských pořádků: *Montanari 2003 s lit., Vencl 2007, 31 sq.*) i sociálních, přičemž jako spouštěvé efekty zjevně posloužily nahodilé jednotlivosti z nahromaděných podnětů ekonomických, etnických, kulturních, ideologických či náboženských, ale občas rovněž iracionálních (cf. *Zeeb-Lanz 2014*).

MEZE VYPOVÍDACÍCH SCHOPNOSTÍ ARCHEOLOGIE V PŘÍPADĚ ANTROPOFAGIE

Starověké zprávy i očitá svědectví objevitelů Nového světa a cestovatelů v mimoevropských oblastech o lidojedství vedly starší generace badatelů nezdůdky k názoru, že výskyt rozptýlených, rozbitých, opracovaných, případně tepelně pozměněných lidských kostí na sídlištích a jeskyních, často v kontextu s podobně modifikovanými zvířecími kostmi, představují pozůstatky antropofagie. Představa pravěkého kanibalismu zobecněla během druhé poloviny 19. století v Evropě i Americe (*Boulestin 1999, 219 sq. s lit.*).

V české archeologii se výskyt rozptýlených lidských kostí mimo hroby interpretoval nezdůdky jako projev antropofagie až do 80. let 20. století (např. *Pleiner – Rybová ed. 1978, rejstřík s. 844 se 14 odkazy*), a to na základě obecně sdíleného přesvědčení, posilovaného dobovou antropologickou literaturou, u nás zejména pracemi J. Chochola (*1971; 1974; 1979*). Ačkoliv afrikanista L. Holý (*1956*) upozornil archeology již v 50. letech na složitost obřadů a projevů subrecentního pohřbívání v Africe, obrat v archeologickém myšlení u nás způsobil až jeho kolega J. Kandert (*1982*) reakcí na výhradně kanibalistický výklad výskytu lidských kostí na sídlištích střední a mladší doby bronzové (cf. *Bouzek – Koutecký 1980*) nabídkou obsáhlého planetárního výčtu etnologických příkladů funerálního chování s celou škálou variantních vysvětlení nálezů jednotlivých lidských kostí nebo jejich neartikulovaných shluků. Podle etnohistorických pramenů mohly totiž vznikat během zániku pohřbů nad zemí, jako stopy po jednotlivých fázích sekundárního pohřbívání nebo jako postdepoziciční procesy pozměňovaných pozůstatků nepohřbených obětí konfliktů, ozbrojených střetů, neštěstí i nehod. Kromě toho mohly být i produktem kultovních obětních rituálů, hrdelních trestů za provinění proti společenským normám, krevní msty, osobních sporů i kriminálních činů atd. Teprve poté u nás ztratila univerzální kanibalistická interpretace „nerituálních“ lidských kosterních pozůstatků většinu svých zastánců. Kanibalistický výklad dosud ovšem v Evropě zcela nevymizel (např. *Ullrich 2005*) a část archeologů jej od 90. let nahradila jinou univerzální interpretací všech nálezů rozptýlených lidských kostí jako dokladů druhotného pohřbívání (např. *Bahn 1991*). V Německu tento výklad šířila H. Peter-Röcher (*1994; 1997; 1998*), která dokonce označila kanibalismus za mýtus (*Peter-Röcher 2002* rovněž zpochybnila interpretace stop zranění na lidských kostech jako dokladů ozbrojených konfliktů), odmítla pravěkou nutritivní antropofagii, ovšem připustila její existenci v rámci druhotného pohřbívání. Její názory dále rozvíjel zejména J. Orschiedt (*1999 s lit.*), aniž by připouštěl alternativní výklady (cf. *Zeeb-Lanz 2014, 266*).

Zhruba od 80. let 20. století začalo v Evropě přibývat detailně prováděných a dokumentovaných archeologických výzkumů, k jejichž vyhodnocování se již využívalo sofistikované metodologie deskripce a analýz morfologie stop násilných zásahů, vypracované zejména americkými antropology (T. E. White, T. D. White: cf. *Boulestin 1999, 276 s lit.; White 1992*). Mezi první patří výzkumy neolitického osídlení jeskyně Fontbrégoua (*Villa et al. 1986a; 1986b*) a mezolitického osídlení v jeskyni Perrats (*Gomez de Soto et al. 1996; Boulestin 1999 s lit.*).

B. Boulestin (*Boulestin et al. 2009, 797*), jenž se věnuje rovněž důkladné revizi starších nálezů, upozornil na fakt, že část projevů pravěké antropofagie uniká pozornosti, protože zlomky lidských kostí rozptýlené mezi fragmenty kostí zvířecích nepředstavují nápadné a interpretačně přitažlivé pozůstatky,

případně se mylně považují za zbytky po postdepozicičně porušených kostrových pohřbech. Nezřídka neúplná dokumentace nálezových okolností rozptýlených nálezů lidských kostí připouští – při snadném přehlédnutí nevýrazných rýžek po odřezávání měkkých tkání a nenápadných projevů tepelných úprav – ambivalentní výklady, takže antropofagie zůstává nezjištěna, resp. neprokázána.

Starší, podle dobových norem sice standardně provedené a dokumentované terénní výzkumy většinou dnes neposkytují jednoznačné opory pro interpretaci, ale opakovaně budí pochybnosti (jednu z výjimek však představuje výzkum z poslední čtvrtiny 19. století v Gough's Cave: *Bello – Parfitt – Stringer 2011* s lit.). Pokusy o vyřídění dokladů pravěké antropofagie budou nicméně trvale narážet na podstatné překážky. Teprve v posledních desetiletích pokročilo úsilí o objektivizaci kritérií pro odlišování stop po řezání kamennými i kovovými ostrými na ještě čerstvých, svěžích kostech od pozdějších poškození povrchů kostí (postdepozicičními pohyby a tlakem nadloží, mrazem, vodou, poleptáním kořinky nebo půdním chemismem, okousáním mikrofaunou i šelmami: např. *Maxová – Menšík – Hložek 2015*, 21 s lit.) stanovením kritérií pro hodnocení stop po kuchyňských tepelných úpravách na kostech (např. *Koon – O'Connor – Collins 2010; Fernández-Jalvo – Andrews 2011; Solari et al. 2013*, vše s lit.) apod. Předpoklady jednoznačné interpretace antropofagie však netvoří jen perfektní provedení terénního i laboratorního výzkumu, ale základní podmínky představuje uchování pozůstatků v primární poloze a dokonalé zachování povrchu kostí (*Villa – Bouville et al. 1986b*, 431), častější v jeskyních než na lokalitách pod širým nebem. Soudím, že vzhledem k tomu budou nesporná zjištění antropofagie v archeologických pramenech nadále náležet mezi typy násilného chování nízké rozeznatelnosti, což i do budoucna limituje možnosti úvah o někdejší frekvenci tohoto jevu během pravěku.

Výzkum zásadního významu, jenž v Evropě otevřel přístupy k exaktnímu poznávání kanibalismu, proběhl v jeskyni Fontebrégoua v jihovýchodní Francii (*Villa – Courtin et al. 1986a; Villa – Bouville et al. 1986b*), obývané přerušovaně během tamního staršího a středního neolitu od sklonku 5. do konce 4. tisíciletí př. Kr. Na základě pečlivé stratigrafické i prostorové dokumentace jednotlivých fází osídlení i nálezů a následnou analýzou jejich vzájemných vztahů se autoři pokusili o exaktní důkaz hypotézy kanibalismu. P. Villa, C. Bouville et al. (1986b, 431) zároveň definovali obecné příznaky existence kanibalismu: (1) zjištění podobných řeznických zásahů na lidských i zvířecích kostech (s dokumentací četnosti, umístění a typů stop po řezání a sekání); (2) přítomnost shodných způsobů štípání a rozbíjení dlouhých kostí lidí i zvířat pro získání morku; (3) společné odhazování fragmentů lidských a zvířecích pozůstatků; (4) výskyt tepelných úprav lidských a zvířecích kostí opékáním nebo vařením. (Později přidáné tafonomické znaky antropofagie jako např. chybění obratlů nebo ohlazené kosti otěrem o vnitřní stranu nádob při vaření, případně relativně vyšší zastoupení kostí, k nimž se váže více svalstva, se jeví jako vágní a sporné: cf. *Turner – Turner 1999*, 24.)

Poznání pravěké antropofagie významně prohloubily práce v jeskyni Perrats v jihozápadní Francii (*Gomez de Soto – Boulestin et al. 1996; Boulestin 1999*), kde díky perfektní dokumentaci terénních prací a forenzní analýze lze pohromadě se vyskytující mezolitické lidské a zvířecí kosti považovat pro shodný způsob modifikace a uložení interpretovat jako nepřímý doklad kanibalismu. Za přímý a nepochybný důkaz tamního lidožroutství uvádí B. Boulestin stopy ožvýkání v podobě otisků lidských zubů na povrchu některých kostí.

Ve shodě s P. Villou (*Villa 1992*, 103) považuje B. Boulestin (1999, 229) pravěkou antropofagii za jev na samé hraně zjiitelnosti, nepochybně však existující nejpozději od mezolitu a neolitu (*Boulestin 1999*, 242). Za přímé doklady kanibalismu považuje Boulestin (1999, 230) jen (1) nálezy lidských tkání v lidských koproliitech a (2) stopy okousání lidských kostí lidským chrupem. Příznaky vaření nebo pečení kostí ve svěžím stavu má však za doklady pouze nepřímé. Pro využití čerstvých lidských těl jako potravy svědčí nepřímo (a) anomálie ve frekvenci různých částí skeletu (např. v Perrats se zjistilo relativně vyšší zastoupení těch kostí, na něž se váže více svalstva) a (b) intencionální fraktury čerstvých lidských kostí.

Detailní rozlišování důkazní hodnoty jednotlivých modifikací kostí přivedlo B. Boulestina (1999, 232) k rozdělení lokalit podle kvality exaktních (forenzních) důkazů: 1. Mezolitická antropofagie je nesporně prokázána v Perrats. 2. Velmi pravděpodobně je neolitický kanibalismus doložen v jeskyni Fontbrégoua, kde však přímý důkaz schází. 3. U řady lokalit (Grotte du Gardon, Jungfernhöhle, Hohlenstein, jáma 42 ze sídliště LnK v Zauschwitz atd.) považuje B. Boulestin (1999, 234–237) výskyt antropofagie za možný, ovšem zatím forenzním šetřením neprokázaný. 4. Do poslední kategorie klade lokality, u nichž se o antropofagii uvažuje zřejmě neprávem. Současní badatelé však rigorózní názor B. Boulestina nesdílejí (*Fernandes-Jalvo – Andrews 2001; Rougier et al. 2016*) a počátky antropofagie shledávají hluboko v paleolitu.

E. Maxovou et al. (2015, 24 s lit.) diskutovaná kritéria kanibalismu na základě využití nových technik elektronkové mikroskopie pro exaktní rozeznání míry termálních modifikací kostí nebo bioche-

mických analýz lidských markerů na vnitřních stěnách nádob nebo na povrchu kamenných nástrojů naznačují směr budoucího bádání, ale přímé důkazy pro výskyt kanibalismu zatím nepřinášejí.

NĚKOLIK PŘÍKLADŮ ODLIŠNÝCH KONTEXTŮ ANTROPOFAGIE Z DOBY KAMENNÉ

Pro demonstraci variability kontextů časoprostorově rozlehlého a kvantitativně objemného výskytu pravěké antropofagie jsem se omezil na úzký výběr případů z evropské doby kamenné, ačkoli z hlediska interpretace jevu nelze o nutnosti chápání pravěké antropofagie jako jedné entity pochybovat. Vzhledem k výskytu antropofagie od nejstaršího paleolitu až do současnosti jde o jev nebo ekvifinalitní jevy dlouhého trvání, takže jejich zkoumání vyžaduje maximální časoprostorovou šíři: při jejich omezení na krátké a prostorově nepatrné úseky (cf. *Maxová et al. 2015*, ač již J. Chochol přistupoval k problému v rozsahu od kultury mohylové po štitarskou) zůstávají nadregionální a dlouhotrvající souvislosti nutně mimo obzor. Níže uvedené stručné popisy vybraných případů archeologických projevů hromadného násilí včetně kanibalismu mají konkretizovat variabilitu kontextů tohoto jevu, vyplývající ze šíře časoprostorového a kulturního rozptylu vybraných příkladů z některých úseků doby kamenné. I na úzkém výběru lokalit z kultury s lineární keramikou lze pozorovat kumulaci i variabilitu násilí v rámci krátkého úseku existence tohoto kulturního komplexu. Třebaže vybrané lokality kultury s lineární keramikou zdaleka nevyčerpávají další formy dobového násilí (schází tu např. reprezentant skupinových pohřbů lebek: např. *Orschiedt 1999*, 136 sq.; *Peter-Röcher 2002*; i hromadných hrobů: kupř. *Wahl – König 1987*; *Windl 1994*; nikoli však mladší *Wiederstedt: Meyer – Kürbis – Alt 2004*), společným rysem všech je fakt, že (1) projevy násilí jsou samozřejmě vždy redukovány o doklady násilných defektů měkkých tkání, a (2) násilí na kostrách neposkytuje jednoznačné hmotné diskriminanty pro určení specifických, odlišně motivovaných typů násilí. (Ani zásah sečnou zbraní nebo rozsekání těla nelze vykládat jako jednoznačný projev násilné smrti nebo nepřátelství: cf. pohřební praktiky Tibeťanů, např. *Kandert 1982*, 190.)

Starý paleolit

Atapuerca, pohoří u Burgosu s jeskyněmi a převisy, Španělsko. V jeskyni Gran Dolina se (v souvrství o mocnosti 18 m) v kontextu stratigrafické jednotky TD6, ležící pod paleomagnetickým rozhraním Matuyama (ca 780 000 let) našly pozůstatky šesti jedinců *Homo antecessor* (92 zlomků kostí dvou dětí věku 3–4 let, dvou adolescentů ca 14 let a dvou mladistvých 16–18 let), vesměs záměrně rozlámaných a nesoucích stopy řeznického zpracování podobně jako zvířecí kosti, s nimiž byly společně odhozeny. Z vertikálního rozptylu lidských pozůstatků vyplývá, že (pravděpodobný) kanibalismus nepředstavoval jednorázovou praxi (*Fernandez-Jalvo – Andrews 2001*, 226 sq.).

Podezření na výskyt antropofagie trvá u řady nalezišť (kupř. Bilzingsleben aj.: cf. *Vialou 2004*, 390 sq., *Ullrich 2005*, 258 s lit.), zatím však scházejí důkazy, získané metodologií forenzních věd. Značná délka i intenzita působení postdepozicičních procesů na uchování náleзовých situací a navíc na perfektní dochování povrchu modifikovaných kostí nepochybně frekvenci věrohodných důkazů z nejstarších dob podstatně redukovala.

Střední paleolit

Moula-Guercy, jeskyně v Ardèche (*Defleur et al. 1999*). Ve vrstvě XV s moustérienem typu La Ferrassie (ca 100 000–120 000 let) se kromě tří ohnišť našlo 78 úlomků kostí nejméně šesti neandertálců (dvou dospělých, dvou jedinců 15–16 let, dvou dětí 6–7 let) a několika set kostí zvířecích, mezi nimiž dominují kosti nejméně pěti jelenů. Kostí lidské i zvířecí byly zpracovávány stejným způsobem (rozbíjeny zřejmě pro získání morku, totožnými řezy zbavovány měkkých tkání a byly i shodně prostorově distribuovány. Naproti tomu v jeskyni chybějí jakékoli náznaky pohřebních rituálů lidí nebo jelenů. Proto se nálezy z jeskyně Moula-Guercy považují za nejprůkaznější doklad antropofagie u neandertálců (vedle lokalit jako El Sidrón a Zafarraya ve Španělsku nebo Les Pradelles ve Francii: *Rougier et al. 2016*, 2), třebaže podezření na výskyt kanibalismu v té době se počítají na desítky (*Defleur et al. 1999*, 131 s výčtem lokalit).

Goyet – třetí jeskyně, Belgie (*Rougier et al. 2016*), byla jako součást rozsáhlého jeskynního systému v povodí Mosanu zkoumána již ve 2. polovině 19. století až do počátku století následujícího (a znovu až koncem minulého století). Ač dobový způsob a dokumentace výzkumu i návazných publikací poskytuje jen značně omezená data (L. Dupont rozlišil v superpozici sedimentů 5 horizontů s kostmi a kamennými nástroji; muzejní sbírky dokládají výskyt několika kultur středního a mladého paleolitu i nálezy neolitické

a mladší), multidisciplinární revize pomíšených nálezů přinesla vydělení 283 lidských pozůstatků z různých období. Podle rozboru mtDNA jde o 54 jedinců moderních lidí, 8 neandertálců a jednoho denisovana; podle morfologie, morfometrie, vývojového věku, izotopové analýzy, skládanek i mtDNA byl minimální počet jedinců z 99 pozůstatků lidí předsapientních forem – jde o 96 zlomků kostí a 3 izolované zuby – stanoven na 5, z toho 4 dospívající až dospělí a 1 dítě, doložené jediným zubem. Tafonomická analýza zmíněného souboru prokázala, že ca 50 %, resp. 47 zlomků kostí tvořilo skládané nejmeně dvojdielné (max. osmidílné), žádná kost nebyla nalezena celá. Skládané však pocházejí z jedné až ze tří Dupontových vrstev, což může být důsledkem postdepozíčních procesů stejně tak jako výsledkem tehdy dosažené přesnosti terénního výzkumu nebo pozdějších manipulací s nálezem. Třebaže nelze antropologické nálezy ztotožnit s určitou facií moustérienu, z výsledků radiometrických měření 10 zlomků kostí (kolem 40500 až 45000 cal BP) vyplývá, že jde o pozdní fázi vývoje neandertálců i středního paleolitu (v úvahu tedy připadá komplex lincombien – ranisien – jerzmanowicien). Soubor kostí předmoderních lidí obsahoval kraniální i postkraniální zlomky, nejlépe jsou zastoupeny dlouhé kosti. Skládané kosti naznačují, že k jejich řeznickému zpracování došlo v prostoru nálezů. Dobře zachovaný povrch kostí nese stopy tří kategorií modifikací antropogenního původu, a to zářezy po čtvrcení a po oddělování svalstva, úderu do dlouhých kostí pro získání morku a stopy po druhotném použití masivních úlomků dlouhých kostí jako retušerů při výrobě štípané industrie. Ze třetí jeskyně Goyet pochází také na 30 000 zlomků zvířecích kostí (kůň a sob tvoří 80 % úlovků). Způsob zpracování čerstvých kostí neandertálců z Goyet navozuje hypotézu o využívání těl jako potravy v době, kdy v regionu ještě nebyli přítomni moderní lidé. Jde o první doklad středopaleolitického kanibalismu v severní Evropě, resp. na území severně od 50. rovnoběžky s. š., a zároveň příklad vzorného využití vypořádací hodnoty bohatých souborů ze starších výzkumů (podobné informační vytěžení by zasluhovaly např. i nálezy z Krapiny).

Magdalénien

Gough's Cave v Cheddar Gorge, jz. Anglie (Seligman – Parsons 1914; Bello – Parfitt – Stringer 2011). Z výzkumu v Goughově jeskyni v r. 1877 pochází soubor lidských pozůstatků (nejméně z pěti jedinců) a zvířecích kostí nalezených pohromadě a nesoucích shodné stopy po odřezávání svaloviny a rozbíjení ještě svěžích kostí včetně roztloukání pro získání morku, se stopami úderů po tvarování tří číší z lidských mozkoven s řezy po skalpování a pečlivém očištění od měkkých tkání. Lebeční číše byly datovány ca 14 700 cal BP (podobné se vyskytují i ve francouzském magdalénienu: Le Placard, Isturitz; blízké tvary magdalénienci získávali z geod železitých pískovců: cf. Hostim). Podobné zacházení i rozptýlení lidských a zvířecích kostí svědčí vedle rýžek po odřezávání měkkých tkání, jaké byly zjištěny již na desítkách lokalit, pro antropofagii (Bello et al. 2011, fig. 1).

Je třeba zmínit, že primární rituální pohřby tvoří v magdalénienu výjimku (sotva 3 % proti množství lokalit s nálezem lidských kostí i více jedinců a proti desítkám lokalit s výskytem závěsků z lidských kostí včetně zubů). Lebeční číše se vyskytovaly od paleolitu do novověku v planetárním měřítku (např. Vencl 1979b; Bello et al. 2011 s lit.), ale rejstřík jejich funkcí zůstává předmětem spekulací.

Mezolit

La Grotte des Perrats, rozsáhlý jeskynní komplex v jihozápadní Francii (obec Agris v krasu La Rochefoucauld, Charente), zkoumaný v letech 1981–1994 (Boulestin 1999 s lit., 11), obsahoval na 250 m² odkryvu polykulturní souvrství. V mezolitické stratigrafické jednotce s označením 1150 (překryté neolitickým souvrstvím s nálezem keramiky a časově fixovaným radiouhlíkovými daty), náležejícími podle tří kalibrovaných údajů do intervalu 8323–5880 př. Kr., se na ploše asi 20 m² (op. cit., Fig. 8–10, 12–14) vyskytly rozptýlené modifikované fragmenty kostí minimálně osmi osob (5 dospělých, 3 dětí) a zvířat dvaceti druhů (nejčteněji je zastoupen srnec, kanec, jelen, méně jezevec, kočka, pes, tur, ptáci). Lidské i zvířecí kosti se nacházely promíšeny (op. cit., Fig. 7) a s obdobnými řeznými i údernými stopami zacházení řeznické a kuchyňské povahy. Podle lineárních rýh na povrchu kostí byly z nich měkké tkáně odřezávány ostrými štípanými nástroji ještě ve svěžím stavu a stopy po úderech prokazují, že vzápětí byly kosti rozbíjeny. (Předpoklad získání zmíněných poznatků tvořila opatrná preparace nálezové vrstvy a následné chemické odstraňování vápenitých povlaků na povrchu fragmentů kostí.)

Žádný terénní poznatek nedovoluje vyslovit podezření, že by lidské kosti mohly pocházet z pohřbů. Na druhé straně kamenité složení vrstvy 1150 vylučovalo možnost poznání jak rychlosti tvorby, tak i časové členitosti této stratigrafické jednotky, takže nelze určit, zda její obsah představuje homogenní pozůstatek jediné události, nebo vznikl jako souhrn několika podobných dějů; nebylo možno zjistit délku případných časových prodlev mezi nimi (Boulestin 1999, 18). Terénní poznatky z odkryvu vrstvy

1150 v Perrats nedovolují určit typ antropofagie, ani její společenský kontext, event. alespoň některé formy vyloučit.

Standardisovanou a kodifikovanou analýzu modifikací na kostech z Perrats názorně dokládají kresby (příklady pracovní dokumentace jednotlivých kostí na obr. 26–28, 41–65 a také na 50 fototabulkách), přehled umožňují standardizované tabelární popisy (*Boulestin 1999, 279 sq.*). Kupodivu se ve stratigrafické jednotce 1150 nenalezl s výjimkou jedné příčné šipky se strmou retuší žádný typický nástroj. Přesvědčivá dokumentace zahrnuje tradiční popisné kresby stratigrafie (*op. cit.*, Fig. 5 a 6), plány vodorovné i svislé distribuce nálezů (*op. cit.*, Fig. 8–9), jejich průměty i trojrozměrné grafy jejich skládanek. Autor výslovně sděluje, že navázal na exaktní postupy a techniky archeozoologie a přiznává inspiraci analytickými pracemi o novověkém kanibalismu v Americe (T. E. White, T. D. White).

B. Boulestin (1999, 248) považuje obsah mezolitické stratigrafické jednotky 1150 v jeskyni Perrats za doklad kanibalismu, neboť modifikace lidských kostí proběhly na tělech totožnými způsoby zpracování potravy společně a zároveň se zpracováním těl ulovené zvěře. Část stop po žvýkání na lidských kostech z Perrats lze považovat za přímý důkaz konzumace lidských tkání člověkem. B. Boulestin (1999, 243) pokládá výskyt kostí několika lidí a několika zvířat pohromadě za doklad lovu.

Zdá se, že výše popsána lokalita představuje zatím ojedinělý doklad mezolitického kanibalismu vůbec. Zřejmě především působením postdepozitních procesů na mělce uložená sídliště se lidské pozůstatky na většině mezolitických lokalit značné části Evropy dochovaly jen v podobě nečetných nálezů zlomků lidských kostí a zubů (např. v Čechách se dosud v mezolitickém kontextu našlo jen několik zubů a zlomků kostí; z pečlivého výzkumu ve Friesack 4 s výtečně zachovanými organickými pozůstatky včetně dřeva, kůry aj. – cf. *Ullrich – Gramsch 2015* – pochází jen 12 zlomků lidských kostí a 6 zubů, přičemž výrazná koroze povrchu fragmentů lidských kostí svědčí vzhledem k dokonale zachovanému povrchu kostěných nástrojů z téže lokality o podstatně delší době výskytu lidských pozůstatků na povrchu). Na relativní vzácnosti pohřbů se v mezolitu podílelo zřejmě časté pohřbívání nad nebo na povrchu, případně jen mělce pod ním, případně rozšíření způsobů sekundárního pohřbívání. Ačkoli z Dánska s dobrými podmínkami pro uchování organických pozůstatků známe řadu pohřebišť i s desítkami rituálních kostrových hrobů a občas se podaří zjistit i v průměru mělčí pohřby žárové, přesto se na více než 150 lokalitách našly pouze roztroušené lidské kosti, interpretované různými způsoby včetně kanibalismu (*Brinch Petersen 2015, 106 sq.; Larsson 1990b, 285*).

Neolit

Domuztepe v jihovýchodním Turecku (*Kansa – Campbell 2004; Kansa et al. 2009*). Rozsáhlé zemědělské sídliště (20 ha) chaláfské kultury (5800–5475 BC) tamního pozdního neolitu; počet obyvatel na lokalitě měl dosahovat až 1500 osob. Podle obsahu označená „Jáma smrti“, užívaná jen po krátkou dobu (pár dnů nebo týdnů?), obsahovala fragmentární pozůstatky asi 40 lidí vedle kostí 21 ovcí/koz, 11 krav, 8 vepřů a 6 psů, ale i keramiku, štípanou industrii aj. Analýza 10 000 fragmentů lidských kostí prokázala jejich běžné štípaní pro vybírání morku, rozbíjení lebek, stopy odřezávání svaloviny od kostí i tepelné zpracování masa vařením i opékáním, ale jen vzácně i otisky po lidských zubech. Lidské kosti se mísily častěji s kostmi krav a psů, málo s kostmi ovcí a koz. Kostí prasat se vyskytovaly v běžném sídlištním odpadu častěji než v „Jámě smrti“.

Zčásti odlišně se zacházelo s pozůstatky psů, kteří nejen žili, ale také občas byli pohřbíváni pohromadě s lidmi. (Pohřbívání psů se uvádí i z mesolitu v oblasti Železných vrat na Dunaji nebo ze Švédska: *Larsson 1990a, 158; Louwe Kooijmans et al. eds. 2005, 184*.)

Archeologické prameny z Domuztepe mají svědčit pro komunitní (pohřební?) obřady spojené s konzumem tkání mrtvých v přesvědčení, že tak jejich vlastnosti přejdou do živých účastníků obřadů, zatímco mrtví tak nezvratně zaniknou dekonstrukcí a fragmentací jejich těl (*Croucher 2012, 274*).

Vaihingen an der Enz, Kr. Ludwigsburg, Baden-Württemberg (*Krause et al. 1999*). Naleziště leží na sprašovém území, na němž je evidováno několik set lokalit kultury s lineární keramikou. Podle předběžné zprávy (*Krause et al. 1999*) bylo ve Vaihingen do konce roku 1997 prozkoumáno na sídlišti lineární kultury asi 80 půdorysů zčásti se překrývajícími dlouhými domů na ploše ca 300 × 100 m; až v mladší fázi flombornského stupně tam vznikl oválný příkop se dvěma paralelními palisádovými žlábkami uvnitř, jehož prozkoumaná část v délce ca 270 m má tři vchody. Na ploše odkryvu se našlo 109 koster nebo jejich částí, náležejících kultuře s lineární keramikou. Z toho 70 standardních rituálních kostrových pohřbů ve skrčené poloze bylo i s milodary uloženo v příkopu, v němž hroby vytvářely několik skupin, interpretovaných jako pohřebiště jednotlivých rodů nebo rodin. Příkop však obsahoval také kostry nerituálně pohozených (*Krause et al. 1999, Abb. 9*). Kromě toho se téměř třetina lidských kostí i koster našla

rozptýlená v obsahu sídlištních jam. K nim patří i dvě velká soujámí, obsahující smíšené lidské i zvířecí kosti, množství keramiky nejmladší fáze lineární kultury včetně celých nádob a pískovcové artefakty. V soujámí č. 195 080-6 ležela na dně skrčená kostra v nerituální poloze na břiše a nad ní vedle běžných sídlištních nálezů i izolovaná mandibula a kaloty, tedy rituální lebeční číše (Krause et al. 1999, Abb. 12).

Z řady předběžných zpráv specialistů, hodnotících jednotlivé skupiny nálezů z Vaihingen (např. R.-M. Arbogast zjistila ca 84 % domácí a 16 % divoké zvěře), zasluhuje zvláštní pozornost antropologický posudek K. Welge (1999), obsahující tvrzení o morfologicky i metricky podložené odlišnosti gracilnější populace z rituálních hrobů (standardně náležejících nositelům kultury s lineární keramikou v jihozápadním Německu) od robustnější populace, jejíž nerituálně uložené pozůstatky se našly v sídlištních jámách. R. Krause (Krause et al. 1999, 24) nadhodil možnost, že nerituálně uložené lidské pozůstatky v sídlištních jámách pozdní fáze kultury s lineární keramikou by mohly náležet zbytkům přežívající populace mezolitické tradice (cf. Vencl 1982; 1984, 205; 1988). Paleogenetické ověření této interpretace by bylo žádoucí stejně jako ověření absence sekundárních zásahů na kostech robustnější populace podle K. Welge. Nálezy z Vaihingen považoval K. Krause za rámcově současné s hromadným hrobem v Talheimu (Wahl – König 1987) a se sídlištěm v Herxheimu, které představují další odlišné varianty násilného chování.

Herxheim u Landau, Pfalz (Zeeb-Lanz et al. 2007; Boulestin et al. 2009; Zeeb-Lanz 2014 s lit.). Téměř ze dvou třetin prozkoumaná lokalita lineární kultury na spraši západně Rýna, osídlená od flombornské do závěrečné fáze (ca 5300–4950 BC), vymezuje dvojitý příkop nepravidelně oválného tvaru (230 × 250 m) na ploše 5 ha. Terénní výzkum prokázal, že vnější příkop nevznikl vcelku, ale tvoří jej nesoučasné avšak navazující protáhlé a částečně se překrývající jámy různých rozměrů (max. 4 m hloubky). Lze se domnívat, že nejprve mohl být prostor – určený od počátku nikoli k sídlení, ale zřejmě pro komunitní obřady a akce – lehce vymezen nenáročným, spíše symbolickým dvojitým prstencem – obdobně jako ve Vaihingen –, kolem něhož na vnější straně postupně za jednotlivých ceremonií vyrůstal útvar vytvářející nakonec oválný celek. Herxheim nepředstavuje unikát: podobný ceremoniální prostor se našel i v Rosheimu ve Francii (Jeunesse – Lefranc 1999).

Na dosud prozkoumané necelé polovině oválné plochy v Herxheimu se nenalezly půdorysy dlouhých domů, ale ani stavební jámy (údajně měly zaniknout erozí?); kromě nečetných sídlištních jam obvyklých velikostí a tvarů místy se tam však vyskytují jednotlivé žlabovité, úzké a protáhlé objekty, jaké postupně vytvářely vnější příkop. Jedním z osmdesáti dosud odkrytých žlabů je č. 9 (délka téměř 8 m, šířka 35 až 100 cm), hustě naplněný rozbitými kostmi minimálně 10 lidí, střepy, občas zlomky drtidel (Boulestin et al. 2009, fig. 2). Zdobené keramické nádoby i ostatní artefakty včetně kostí byly rozbíjeny záměrně.

Podle keramiky nejmladší fáze kultury lineární lze soudit, že období ukládání lidských pozůstatků, keramiky aj. do žlabovitých jam trvalo nejvýš 50 let. Kvalitní keramika vykazuje značnou regionální variabilitu, část nádob pochází z různých směrů a oblastí, vzdálených až 400–500 km, také např. šarecký typ až z Polabí (ze Saska nebo z Čech?), celkem z území o rozloze dvou až tří tisíc km².

Z prozkoumané části lokality pocházejí kosti a jejich zlomky ca 500 lidí (úhrnem 75 000 nezřídka sestavitelných fragmentů), takže lze odhadnout, že by v celém areálu mohly spočívat pozůstatky kolem 1000 osob. V jednotlivých žlabovitých objektech se našlo až 2000 zlomků lidských kostí. Skládanky lidských kostí i keramiky v objektech svědčí pro jednorázové záměrné rozbíjení, tedy o násilném chování. Zásahy na kostech svědčí pro dělení lidských těl záhy po smrti a způsob v mnohých detailech odpovídá jatečným zásahům na tělech zvířat, zpracovávaných jako potrava (Zeeb-Lanz 2014, 258 s lit.); lidské kosti byly nejen zbaveny masa, ale navíc zbytky pečlivě odškrabány a potom očištěné kosti úmyslně rozbíjeny, a to zvláště dlouhé kosti a zejména lebky, které se těšily zvláštní pozornosti: některé kaloty byly změněny v lebeční číše. Povrch kostí nese lineární stopy po odřezávání masa, dlouhé kosti byly rozbíjeny pro získání morku, běžně docházelo k odlamování kloubních partií nebo konců žeber atd. stejným způsobem jako na lokalitách s prokázanou antropofagií. Je vysoce pravděpodobné, že velká část z předpokládaného tisíce lidí uložených v příkopu v Herxheimu byla snědena, údajně však nikoli z hladu, ale v rámci kulturně motivovaných, standardně opakovaných rituálních obřadů.

B. Boulestin (Boulestin et al. 2009, 797) nejspíš opodstatněně tvrdí, že antropofagie se nejen v neolitu jeví jako vzácný jev jen zdánlivě, neboť méně výrazné koncentrace fragmentů lidských kostí zůstávají interpretačně nevyužity, resp. exaktně nevyhodnoceny. Řada dříve publikovaných (ovšem méně výrazných) výskytů kanibalismu na sídlištních kultury s lineární keramikou zůstávalo významem nepochopeno, resp. bylo považováno za okrajové kuriozity (Hanseles Hohl a Jungfernhöhle v Bavorsku, Ober-Hörgern a Tillpetersrech v Hesensku, Zauschwitz v Sasku: Spatz 1998; Boulestin et al. 2009, 979 s lit.).

Navzdory dosud neuzavřenému hodnocení výsledků výzkumu zřejmě ceremoniálního centra nad-regionálního významu v Herxheimu je zřejmé, že tamní nálezy i jejich interpretace představují v evropském měřítku klíčový pramen k poznání rejstříku násilného jednání nejen na sklonku vývoje neolitické kultury s lineární keramikou, ale patrně i jako soubor projevů chování, příznačný pro období přechodných (krizových?) fází kulturního vývoje v pravěku.

Fontebrégoua, jeskyně v Salernes (Var) v jihovýchodní Francii (*Villa – Courtin et al. 1986a; Villa – Bouville, et al. 1986b*). Detailní a pečlivě dokumentovaný výzkum jeskynní stratigrafie přinesl vedle nálezů keramiky místního staršího a středního neolitu (4700 až 3100 BC), obilí, kostí divokých i domácích zvířat také lidské pozůstatky. Na lokalitě se nevyskytly pohřby. Zatímco v časném neolitu měl lov a chov ovcí/koz srovnatelný význam, během středního neolitu chov převládl. V prostoru odkryvu se našlo 13 mělkých prohlubní (vel. 20 až 100 cm, hloubka 8 až 35 cm), z nichž 10 obsahovalo řeznický zpracované kosti divokých i domácích zvířat, ale ve třech objektech H1 až H3 se našly pouze lidské kosti. Integrita objektů se posuzovala podle pěti kritérií: (1) každý objekt obsahoval skládané zlomky kostí v horizontálním i vertikálním směru; jen nepatrné množství skládanek směřovalo mimo objekt; (2) kloubní skládané jednotlivých kostí prokazují, že pocházejí z téhož jedince; (3) vertikální i horizontální rozptyl kostí v jednom objektu/shluku byl prostorově ohraničený; (4) vodorovná ohraničení byla ostrá a zřetelná; (5) stopy po ohlodání kostí živočichy se nenalezly.

Shluk s lidskými kostmi H3 se nacházel v prohlubni 80 × 40 cm o hloubce 15 cm; obsahoval 134 zlomků, jimž většinou scházely kloubní části. Pocházely nejméně ze 6 osob (3 dospělí, 2 děti a jedinec neurčitelného věku). Objekt ještě obsahoval slepitelné zlomky dvou kamenných náramků a zlomenou broušenou kamennou sekerku s ostřím 11 cm širokým, užitou zřejmě k řeznickým úkonům. Vertikální průmět skládanek v H3 potvrzuje, že šlo o jednorázovou událost, že kosti šesti osob byly zpracovány i odhozeny ve stejnou dobu (*Villa – Bouville et al. 1986b, fig. 2*).

Mírně postdepozicičně porušená koncentrace H1 obsahovala hlavně kosti ze 7 lebek, ze 6 mandibul nejméně sedmi osob (3 dospělí, 4 děti) a ještě 34 kostí z postkranálních částí skeletů. Na kostech se jen vzácně našly stopy po zubech zvířat.

Ve všech koncentracích zvířecích i lidských kostí se vyskytují vždy jen vybrané anatomické části těl. Řeznické zpracování těl zvířat i lidí probíhalo stejným způsobem selektivního zpracování. Je pravděpodobné, že zpracování kusů těl probíhalo na kůži, protože zlomky kostí zůstaly pohromadě, takže umožnily rekonstrukci skládanek. Ač byly domácí ovce ve Fontbrégoua zabíjeny a zpracovávány jen po jedné, divoká zvířata se lovila a zpracovávala hromadně. Je pozoruhodné, že skladba dvou ze tří shluků lidských kostí (H1 minimálně sedm jedinců, H3 šest osob) odpovídá skupinovému zpracování úlovků různých druhů divokých zvířat.

Několik set totožných rutinních stop po odřezávání masa ze zvířecích i lidských kostí v jeskyni Fontbrégoua svědčí o práci na čerstvých kostech, což odpovídá interpretaci, že šlo o přípravu masa ke konzumu. Lidská i zvířecí těla byla zpracovávána podobně s výjimkou hlav; lidské lebky byly skalpovány a zbavovány svalstva pečlivěji, snad pro jejich určení jako trofejí nebo rituálních objektů.

Pro soustavné získávání tuku svědčí fakt, že všechny dlouhé kosti v koncentracích ve Fontbrégoua a všechny kosti v objektu H3 byly rozlámány, a to vždy na několik fragmentů. Stopy úderů a další znaky prozrazují rozbíjení čerstvých kostí. Existence skládanek kostí i vzácné stopy zvířecích zubů (pouze nečetné a jen v H1) svědčí pro antropogenní původ fragmentace a dokládá homogenitu koncentrací, resp. jednorázovou povahu objektů.

Vaření masa na kostech (projevující se změnami kolagenu nebo mikroskopickými změnami povrchu kostí) se ve Fontbrégoua neprokázalo, ovšem experimenty dokazují, že mikroskopicky prokazatelné změny vznikají až po dosažení teplot 150 až 185 °C, k čemuž při experimentálním vaření masa často nedochází.

P. Villa – Courtin, J. et al. (1986a) prokázali perfektní terénní práci i analýzou nálezů z jeskyně Fontbrégoua shodné postupy přípravy a konzumu lidského i zvířecího masa, zpracovávaného stejným řeznickým a neobřadným způsobem. Způsob získávání morku i odhazování kostí vylučuje interpretaci nálezů praktikami druhotného pohřbívání. Jisté náznaky nasvědčují kultu lidských a patrně i některých zvířecích lebek (cf. objekt 2 s kamenným obložením lebky tura).

DISKUSE

Z předchozího vyplývá, že antropofagie náleží podle svědectví archeologických pramenů k jevům v pravěku existujícím, ale na úrovni forenzní vědy prokazatelným jen za optimálních, tedy výjimečných podmínek (za předpokladů **1.** intaktního postdepozicičního dochování nálezového prostředí a kontextu pramene, **2.** dokonalého uchování povrchu kostí, **3.** přesné a detailní terénní dokumentace distribuce nálezů a **4.** speciálního trasologického zkoumání všech kosterních pozůstatků). Omezená frekvence současného výskytu zmíněných podmínek a extrémně vzácný, resp. k nule limitující výskyt přímých důkazů (tj. výskyt a uchování lidských koprolitů s obsahem cizí lidské DNA a dále otisků lidského chrupu na lidských kostech) i relativní nákladnost forenzního výzkumu apriorně omezuje množství pozitivních zjištění i pro budoucnost. Proto otázka reálné časoprostorové frekvence antropofagie v pravěku zůstane nadále předmětem spekulací. Naprostou většinu dokladů pravěké antropofagie totiž tvoří důkazy nepřímé, činící někdejší kanibalismus z hlediska současné forenzní vědy jevem jen v různé míře pravděpodobným.

Nehmotnost motivací, resp. úplná absence jejich hmotných korelátů brání možnosti zdůvodnit rozlišení jednotlivých typů pravěké antropofagie. Na základě etnologických a historických analogií lze apriorně předpokládat kolísání výskytu odlišných motivací. Z hlediska existence nálezů čerstvých rozbitých dlouhých kostí a fragmentace i ostatních, občas s příznaky jejich tepelných úprav vařením a pečením, častěji s prokazatelnými stopami řeznického odstraňování měkkých tkání, dále z promíšení odhrozených zlomků lidských i zvířecích kostí, se nejčastěji usuzuje na nutritivní motivaci, ovšem bez možnosti důvodného vyloučení podílu motivací kultovních, náboženských aj. praktik, zmiňovaných od dob nejstarších starověkých mytologií. Kterýkoli z uvedených příznaků nutritivního využití lidských kostí totiž připouští alternativní výklady: fragmentace kostí bývá vykládána občas (postmoderně) jako výraz snahy o nevratnou dekonstrukci osobnosti dotčených jedinců a vlastně jako projev strachu z mrtvých (cf. *Croucher 2012, 274*). Smíšené opálené lidské a zvířecí kosti mohly i v pravěku vznikat jako pozůstatky po obětech božstvům (*Kandert 1982, 195* odkazuje na Caesarovo líčení zápalných obětí keltskému hromovládcí Taranisovi; viz např. *Podborský 2006, 346, obr. 117*). Výskyt vařených a opálených fragmentů kostí lidí i zvířat interpretuje K. Croucher (2012, 270) v pozdně neolitickém kontextu Domuztepe jako pohřební kanibalismus. V případě nálezů celých vařených lidských kostí může podle středověkých zpráv tvořit interpretační alternativu příprava transportu kosterních pozůstatků v cizině zesnulých významných osob k pohřbu v rodné zemi (např. *Venc 1984, 87; Boulestin 1999, 225*); kromě toho se místy u Aboriginálů těla zemřelých dětí uvařila a jejich kosti se pohřbívaly odděleně od ostatních tkání těl (*Boulestin 1999, 225 s lit.*). Co se týče nálezů smíšených lidských i zvířecích kostí, mohly podle novověkých etnografických praktik vznikat rovněž více způsoby, a to kupř. buď následkem přinášení obětí božstvům, nebo mechanickým smíšením zbytků po zvířecích obětech, konaných nad sekundárními pohřby stařešinů (*Kandert 1982, 195*).

Nálezy pravěkých roztržštěných a opálených lidských kostí tak mohou být **(a)** pozůstatkem antropofagie, ale právě tak **(b)** produktem sekundárního pohřbu (*Kandert 1982, 195* na základě dat z Austrálie a Tasmánie s tím, že etnografické prameny jiná vysvětlení neposkytují). Druhé interpretaci dávají pro pravěk výhradní přednost H. Peter-Röcher (1994; 1998) a J. Orschiedt (1999). Soudím, že univerzální nahrazení kanibalistické interpretace tezí o sekundárním pohřbívání má podstatnou slabinu ve faktu, že archeologické koreláty sekundárních pohřbů unikají svojí různorodostí formální definici, neboť jsou polyformní následkem několikanásobných manipulací, takže lze za jejich projev prohlásit nález takřka jakékoli neartikulované části lidské kostry, jaké ovšem běžně vznikají i nezáměrným a případně i opakovaným porušováním lidských pozůstatků a pohřbů postdepozicičními procesy, tedy působením přírodních sil i náhodnou aktivitou lidí nebo zvířat i pohyby zeminy v důsledku působení gravitace nebo eroze. Jednoznačný důkaz archeologické existence sekundárního pohřbívání ve všech fázích a typech projevů by tak byl pro značnou a kulturně různorodou povahu ještě nesnadnější než prokazování antropofagie.

Po vyčerpání výše diskutovaných možností zbývají pokusy o získání přístupu k interpretaci tradiční a mimo forenzní přístupy se nacházející srovnávací metodou, současnými badateli již přehlíženou (cf. bioarcheologické práce spolupracovníků z okruhů P. Villy, B. Boulestina, A. Zeeb-Lanz, u nás *Maxová et al. 2015, 20–21 s lit.*). Oproti archeologii pocházejí etnohistorické prameny z prostředí živých společností, takže jsou relativně úplnější, a to zvláště ve sférách archeologii buď zcela, nebo z podstatné části nedostupných. V případě nejstarších starověkých písemností jde zpravidla o časovou blízkost k pravěku, ale vzácněji o blízkost prostorovou; v případě pozorování a studia etnologických společností jde většinou o data pravěku časoprostorově značně vzdálená. Údaje pocházející od živých společenství tedy vykrývají informační místa, v nichž data zanikla během tafonomických redukci archeologických pramenů. Prostor

dat nemateriální povahy nebo jejich rudimentární, a proto přehlédnutelné projevy jsme před lety začali označovat (s Janem Bouzkem, bohemistou Igorem Němcem, etnologem Josefem Kandertem aj.) jako tzv. archeologii nenalézaného (v Čechách je zmíněn prostor toho času grantově vytěžován pod označením opomíjené archeologie). Třebaže je zřejmé, že starověké písemné zprávy o barbarech (tedy o jejich neliterárních, tj. pravěkých současnících) a residua obsažená v hmotných i nehmotných etnologických pramenech o jednoduchých společnostech nepředstavují ideálně kompatibilní doplňky archeologických pramenů (nacházejí se v jakémisi „mimoběžném“ postavení nebo vztahu, neboť zrcadlí zpravidla jiné fasety minulosti nežli archeologie), přesto část archeologů pohlíží na starověké písemné i na etnografické prameny jako na rejstříky bezpečně v minulosti realizovaných (nikoli jen virtuálních!) způsobů chování, jako na zdroj interpretačních inspirací k hledání nenápadných, a proto přehlížených residuů tafonomickými procesy zaniklých hmotných korelátů pravěkého chování. Jsem přesvědčen, že mimoarcheologické informace (třebaže nezřídka chronologicky vágní a lokálně značně variabilní) realizovaných řešení obdobných praktických úkolů v různých a časoprostorově odlehklých předprůmyslových společnostech mohou spíše přinášet podněty pro hypotézy reálnější a uspokojivější, nežli pokusy o vysvětlení jevů např. kultovní povahy jen z hmotných nálezů, resp. bezděčně inspirované praxí lidí digitálního věku (cf. Vencl 2016 s lit.).

V případě pokusu o srovnání pravěké a novověké antropofagie se vyjevují kardinální a pohříchu zatím nevysvětlené rozdíly v chování, resp. v korelátech hmotné kultury. Tyto diference definoval již J. Kandert (1982) v nedocenené studii: **(1)** Zatímco v etnografických popisech kanibalských hostin zmínky o rozbíjení kostí scházejí, v archeologických nálezech jde o charakteristický rys (Kandert 1982, 196). Proto se lze domnívat, že „novověká“ forma kanibalismu může archeologické evidenci zcela unikat (např. vyjmutí srdce a jater z těla nemusí na kostře zanechat žádné stopy). Důvody a čas opuštění pravěké normy modifikace kostí obětí kanibalismu neznáme. **(2)** Zatímco v novověkých etnografických pramenech tvoří proteinový neboli nutritivní kanibalismus menšinu (Kandert 1982, 196, uvádí, že etnograf E. Volhard zjistil v souboru 910 novověkých kanibalských společností na světě jen 40 z nich, tedy ca 4,4 %, které praktikovalo lidožroutství z nedostatku proteinu), takže převažovaly motivace náboženské, obřadní, pohřební, demonstrační (k vyjádření úcty k příbuzným nebo naopak pohrdání poraženými nepřáteli). Jestliže se pro fragmentaci kostí předpokládá u pravěkého kanibalismu převážně konzumní motivace, pak by bylo třeba vysvětlit důvody změny motivací v novověku nebo si položit otázku o správnosti, resp. úplnosti interpretace motivů lidožroutství v pravěku. **(3)** Zatímco novověcí kultovní lidojedi pojídali většinou jen určité části těl (srdce, játra – a to navíc v syrovém stavu), takže neporušená kostra mohla být standardně pohřbena, archeologie takové chování nezná, ale proto, že se archeologicky nemůže projevit; proto bioarcheologové uvažují výhradně o konzumu tepelně upravených tkání. Odlišnosti praktik pravěkých a subrecentních lidožroutů by si žádalo vysvětlení a určení důvodů změn i jejich chronologické pozice.

Vážený interpretační problém představuje značně variabilní výskyt pravděpodobných dokladů antropofagie s jinými formami násilí, který lze na souboru v předchozím oddílu vybraných nalezišť demonstrovat na časoprostorově a kulturně sourodém vzorku několika výše stručně charakterizovaných lokalit středoevropské kultury s lineární keramikou: např. z rozlehlého sídliště ve Vaihingen (Krause et al. 1999) pochází oválný příkop se dvěma palisádovými žlábkami a několika vchody: z prozkoumané plochy pochází ca 80 půdorysů dlouhých domů a 109 koster nebo jejich částí; z toho 70 rituálních pohřbů leželo ve skupinách, jenže v příkopu, jenž obsahoval i několik pohozených jedinců. Asi třetina lidských pozůstatků pochází ze sídlištních jam. Ve dvou soujámích ležely smíšeně lidské i zvířecí kosti, mnoho keramiky včetně celých (obětovaných?) nádob aj. Nalezly se i lebeční číše. Gracilní populace z rituálních hrobů se odlišovala od robustnější populace, jejichž těla byla jen pohozena (šlo o přežívající zbytky starší mezolitické populace?). Naproti tomu zhruba současný Herxheim, ohražený řadou obětních jam seřazených do podoby pseudopříkopu (Boulestin et al. 2009; Zeeb-Lanz 2014), neposkytl půdorysy domů, ale přinesl množství protáhlých jam s modifikovanými kostmi nejméně 500 osob (jen z dosud prozkoumané části lokality) se záměrně rozbíjenými nádobami z území v okruhu až 400 km. Zřejmě šlo o lidožroutské obětiště nadregionálního významu s doklady kultovního přinášení a přivádění obětí, jehož interpretace ještě není uzavřena.

Pocházejí-li z téhož kulturního prostředí ještě soudobé nerituálně uložené hromadné hroby (Wahl – König 1987; Windl 1994; Meyer et al. 2015), pozůstatky vyhlazovacích praktik (jeskyně Jungfernhöhle bei Tiefenellern: Kunkel 1955) spolu s dalšími změnami v závěru vývoje téže kultury (osídlování výše položených poloh, ohrazování sídlišť), pak se jeví jako projevy období restrukturalizace nebo přímo krize s autodestruktivními tendencemi za střídání časů (obdobně jako v době vyznívání kultury mohylové a nástupu kultury knovízské: cf. Hrala 2000 s lit.).

ZÁVĚR

Předkládaný dílčí a toliko esejistický vhled do časoprostorově rozsáhlé problematiky pravěké antropofagie mohl nanejvýš částečně a nesouvisle naznačit proces a stav poznávání některých z jeho nejstarších projevů. Lze konstatovat, že současná archeologie upustila od zjevně nesprávného používání pojmu kanibalismus k univerzální interpretaci jakýmkoli způsobem poškozených nebo modifikovaných lidských pozůstatků v neartikulované poloze. Místy ovšem byla zmíněná interpretace nahrazena stejně jednostranně aplikovanou představou sekundárního pohřbívání, jehož polymorfní projevy totálně unikají možnosti věcné definice v kategoriích archeologických pozůstatků.

Cestu a naději k přiblížení se poznání smyslu nejen průkazně doložených případů samotné antropofagie představují jednak důsledně interdisciplinární analytické forenzní přístupy, jednak interpretace konkrétních nálezů v místním kontextu se všemi ostatními projevy násilí a manipulací s lidskými pozůstatky, a to zároveň za přihlídnutí k širším časoprostorovým souvislostem. Pokud budeme nadále považovat vzácné informace, tj. řídké objevy dosud neobvyklých událostních struktur (ne jen zjištění podobných elementárních prvků) za pouhé kuriozity a nikoli za možné doklady vývoje jevů dlouhého trvání, zůstane nám poznání jak jejich smyslu, tak i vývojové kontinuity jevů odepřeno.

Motivace jednotlivých projevů násilí v archeologických pramenech se projevuje výjimečně a zároveň mnohoznačně. Pokusy o výklad násilí v rámci sledování jediného typu chování nezřídka ohrožuje tendence přičítat všechno právě tomu sledovanému jevu (tak jsem např. ve vlastních pracích o vojenství vztahoval doklady násilí přednostně k ozbrojeným střetům, aniž bych alternativně zvažoval kultovní a další příčiny: cf. *Vencl 1984; 1999*). Zůstává otázkou, zda by užitečné informace neposkytly evropské rejstříky výskytu jednotlivých forem pravěkého násilí (kupř. masových hrobů jednorázově usmrcených skupin, vyhlazovacích akcí prchajících a skrývajících se zbytků komunit, dále nerituálně pohřbených, resp. pohozených těl atd.), typů sekundárního použití částí lidské kostry (např. lebečních číší, rondelů, závěsků z lidských zubů nebo kůstek), ovšem s vědomím, že archeologické kategorie (jako pohozenci nebo pohřby lebek: úcta k předkům nebo trofeje?) mohou vznikat i ekvifinalitou, shrnutím podobných až shodných pozůstatků odlišných modů chování.

Část násilí, projevujícího se letálními zraněními zbraněmi, vznikla nesporně během ozbrojených střetů. Od pozdního paleolitu až mezolitu se vyskytují vstřely šipek do lidských kostí, od mezolitu a neolitu stopy úderů kamennými teslicemi, sekerami nebo mlaty i z jiných surovin; větší část zranění ovšem archeologické evidenci uniká (zejména letální zranění měkkých tkání, neprojeví-li se nepřímo vzácnými pohřby více jedinců, z nichž prokazatelně zastřelen bývá jen jeden a většinou muž, zatímco ostatní jedinci zranění kostry nevykazují; viz doklady od pozdního paleolitu a mezolitu: cf. *Vencl 1984a, 532–533; 1991*). Taková zranění však nevznikala pouze během nepřátelských střetů mezi společenstvími, ale i v boji o moc uvnitř společenství, při vykonávání krevní msty nebo trestů za protispolečenské jednání a chování, při osobních konfliktech, kriminálních činech aj.

Formy násilí prostupují pravěkem, přičemž během času nabývají specifických forem, někdy se šířících přes hranice lokálních kultur jako jedna z integrovaných složek dobových technologických, kultovních a ideologických norem. Zdroj nesnadno stanovitelného objemu pravěkého násilí zřejmě tkvěl v kultech náboženských systémů jako kulturních a sociálních jevů, doprovázejících vznik a vývoj všech lidských společenství (*Kandert 2010 s lit.*).

Existence kultů se v hmotné kultuře pravěku projevuje především vysoce variabilním výskytem **(1)** kulturně specifických obětí (zčásti věcných, zčásti lidských: např. pro neolit Herxheim: *Boulestin et al. 2009*; pro starší eneolit Bergheim: *Chenal et al. 2015*; pro dobu bronzovou Nižná Myšľa z únětické kultury: *Furmánek ed. 2015, 124*; pro otomanskou kulturu: *Vlček – Hájek 1963, Gancarski et al. 2002, 125*; pro přechodné mohylovo-knovízské období kupř. Velim, jáma 2 v příkopu E a jáma 27: *Hrala 2000, 294, obr. 3*), **(2)** objevy různých oltářovitých zařízení a zahloubení (cf. *Podborský 2006, 248, tab. 64:5,8–10, cf. Vencl 2016 s lit.*), **(3)** nálezy neprofánních artefaktů (idolů/obětin zčásti antropomorfních, miniatur zvířat a/nebo předmětů denní potřeby), **(4)** charakteristickým opakováním rituálů, což se archeologicky jeví buď stratigraficky (oddělenými pozůstatky podobných činností v řezech jam s více vrstvami shodného obsahu: např. *Podborský 2006, 248, tab. 64:1–3*) nebo planigraficky (kupř. v žlabovitých jamách s pozůstatky po zápalných obětech z mladší a pozdní doby bronzové hlavně v jihozápadních Čechách a v Bavorsku: např. *Vencl 2016 s lit.*, případně v podobě řad jam s lidskými pozůstatky jako ve Velimi: *Hrala 2000*), **(5)** příznačným, interpretačně však nejednoznačně interpretovatelným průvodním jevem kultovních míst bývá výskyt ohně.

Jednu ze složek obětí tvoří násilí na lidech, jinou složku pak násilí při záměrné mechanické nebo zápalné destrukci obětovaných materiálních hodnot. Část pozůstatků jednotlivých forem násilí od pra-

věku do novověku tvoří jednoduché typy nálezů (např. jako deponie lebek nebo výskyt jejich modifikovaných částí, případně stop po skalpování), které samy o sobě k jednoznačnému zjištění určení, resp. rozlišení funkcí zhusta nepostačují. Naproti tomu by se v případě výskytu složitějších struktur měla možnost dlouhodobých souvislostí rituálů brát v úvahu a zjišťovat, zda ji nepodporují paralelní výskyty dalších struktur: např. funkční podobnost neolitického okrouhlého příkopu, tvořeného řadou nesoučasných jam s početnými lidskými pozůstatky v Herxheimu (*Zeeb-Lanz 2014*) s obsahy některých příkopů na návrší Skalka u Velimi (*Hrala 2000; Hrala – Šumberová – Vávra 2000*) z období přelomu střední a mladší doby bronzové, kde se rovněž nacházely rozptýlené lidské kosti i pohozené kostry, rovněž s rýhami po řezání, sekání nebo opálení, ale vedle toho depoty cenných kovových předmětů atd. (*Hrala 2000, 294 sq.*, sebral mezi dobovými kultovními projevy, vykazujícími navzdory lokální variabilitě další doklady obětních rituálů s podezřením na antropofagii: řadu blízkých rysů vykazuje zvláště sídliště z mladší doby bronzové v Zauschwitz u Lipska, kde osídlenou plochu dělila řada více než 50 ne zcela současných protáhlých jam, z nichž 25 obsahovalo mimo různé artefakty i lidské kosti se stopami násilí: cf. *Vogt 1989*). Otázku, zda lze strukturální shody podobných rituálních praktik napříč věky považovat za příznak kontinuity materiálních projevů náboženských kultů, by měly potvrdit další nálezy a srovnávací studie.

V důsledku nedostatku hmotných kritérií pro rozlišení motivů jednotlivých projevů násilí v archeologických pramenech se v posledních desetiletích ve světě vyhraňuje obor studia násilí a konfliktů jako jednoho celku (např. *Ralph ed. 2014; Allen – Jones eds. 2014; Martin – Harrod – Pérez eds. 2012*). U nás zatím nerefléktovaná specializace se věnuje systematickému sledování všech forem násilí, slévajících se do fluidních sestav a umožňujících dosud vesměs jen více či méně pravděpodobné alternativy interpretací. Pokusy o rozlišení typů agrese v archeologických pramenech neuspokojují jak pro absenci jednoznačných specifických hmotných korelátů pro jednotlivé formy násilí, tak pro nedostupnost motivů agresivních chování, pro neschopnost odlišit příčiny od spouštěvých efektů, ale ovšem zčásti i pro nesoustředěný badatelský zájem. Jedním z předpokladů pokusů o rozetnutí gordického uzlu pozůstatků násilí tvoří registrace pramenů včetně dosud lokálně unikátních, neobvyklých až bizarních, které se časem mohou vyjevit jako vzácná data, dokládající jednotlivé složky kulturních struktur až po začlenění do širších časoprostorových kontextů.

Jako příklad neznámého vzorce násilí v evropském pravěku lze použít obsah jedné ze zásobních jam michelsberské kultury z Bergheimu v Alsasku (*Chenal et al. 2015*). Tamní silo č. 157 se našlo na sídlišti, kde jich bylo prozkoumáno 60, z nichž 14 – tedy téměř čtvrtina – obsahovalo jednotlivé lidské kosti, celé kostry i jejich části. Objekt č. 157 tvaru komolého kužele o průměru 1,5 m nahoře a 1,9 m při rovném dnu v hloubce 2 m, náležející podle radiokarbonového data časné fázi kultury, obsahoval uprostřed dna kumulaci kostí 7 levých paží šesti dospělých a 1 mladistvého, amputovaných v ramenní kosti; paže ležely pohromadě a zčásti v artikulované poloze, kdežto drobné kosti rukou ležely naproti tomu jednotlivě a značně rozptýleny; kosti nesou stopy perimortálních modifikací (fraktury, zářezy, záseky), přičemž oddělení článků prstů a fraktury drobných kostí dlaní neodpovídají obranným zraněním, takže nelze vyloučit mučení. V nadloží ležela vrstva naházených koster sedmi osob (dva muži, žena a čtyři děti věku 3 až 13 let) a 1 lebeční kryt malého dítěte; jeden muž byl zabit údery do lebky, ale na ostatních kostrách se žádné modifikace kostí neprojevíly; nad nimi ležela ještě kostra ženy rovněž bez modifikací kostí (*Chenal et al. 2015, Figs. 2–3*). Amputované paže i mrtvoly se ocitly v sílu jednorázově a nebo s velmi krátkými časovými odstupy; jde o pozůstatky minimálně 14 osob. Pohřby a lidské pozůstatky v okrouhlých zásobních jamách se z epirössenského období uvádějí již od 19. století; v intervalu 4500–3500 př. Kr. se vyskytují v prostoru mezi Rhonou a středním Dunajem, tedy od Francie po Slovensko a Maďarsko (*Jeunesse 2010; Lefranc et al. 2010*). Chronologie nálezů tohoto typu svědčí o šíření od západu k východu. Lidské pozůstatky na dně sil byly zpočátku považovány za druhotné použití zásobnic, ale v případech nálezů pohřbů ve standardních rituálních polohách se vykládaly jako řádné pohřby v jamách pro ten účel vykopaných a do nich vhozené mrtvoly byly interpretovány jako „doprovázející oběti“ nižšího společenského postavení (otroci, sloužící, závislí příbuzní); tento model však nevysvětluje nálezy sil, obsahující pouze osoby společensky druhořadé, ale občas doprovázené znehodnocenými předměty vysoké hodnoty, tedy spíše oběti nadpřirozeným silám (soudím, že obsah těchto sil, tedy primárně zásobních jam na obilí, lze navíc interpretovat i jako prosebné oběti za bohatou úrodu). Autoři detailně diskutovali varianty interpretace obsahu jámy č. 157 z Bergheimu: modifikace kostí dokládá ozbrojené násilí, takže připouští meziskupinový střet („válku“) nebo kolektivní trest za protispoločenské jednání (důsledek „soudu“). Utínání údů se jako nápadný a trvalý varovný trest praktikovalo místy, ale globálně až do novověku; hlavy nebo skalpy sloužily globálně jako trofeje od pravěku, ale pro trofejní užití utřatých údů svědčí zatím spíše písemné a ikonografické doklady z novověku Nového světa (*Chenal et al. 2015, 1323 sq. s lit.*).

K neobvyklé formě časně eneolitického násilí z Bergheimu, které zahrnuje utínání údů a mučení obětí, lze nicméně vztáhnout jako vzdálenou i časově odlehlou analogii hromadný hrob z pozdní fáze kultury lineární (5207–4849 cal BC) ze Schöneck-Kilianstädten v Hessensku (Meyer *et al.* 2015), kde se při stavbě dálnice v r. 2006 našla na sídlišti s 18 postupně vybudovanými domy žlabovitá jáma vel. 7,5 × 0,3 až 1 m, obsahující nepravidelně uložená těla minimálně 26 osob bez milodarů (jen se sídlištním odpadem ve výplni), zato s četnými smrtelnými zraněními lebek údery tesel nebo tupých kyjů a četnými frakturami převážně dolních končetin. Šlo o 50 % dětí (10 z nich 0,5 až 6 let, dvě oběti 6–8 let a jedna 16 až 21 let) a 50 % dospělých (9 mladých mužů, 2 ženy přes 40 let, u dvou osob sex neurčen): z chybění mladých žen a mládeže intervalu 9–15 let lze usuzovat na vyhlazení lokální komunity o ca 40 osobách, z nichž většina žen a mládeže byla agresory patrně odvedena, pokud někteří z nich neprchli. Zpřerážení kostí nohou obětí, znemožňující útěk i účinnou obranu, připouští domněnku o mučení i týrání donucením k přihlížení utrpení a usmrcování příbuzných; po několika nezdařených úderech přerážený humerus (Meyer *et al.* 2015, fig 3D) dovoluje uvažovat o perimortální amputaci paže. Nález ze Schöneck-Kilianstädten patří do třídy masakrů jako Talheim a Asparn/Schletz, jimiž jsem mimo jiné argumentoval tezi o existenci ozbrojených konfliktů od mezolitu a neolitu (Vencl 1979a s konceptem pojmu nástroj-zbraň; Vencl 1984; 1984a; 1984b atd.) a narušil do té doby vládoucí představu o bukolické povaze života v neolitu.

Stručně upozornění na nález z Bergheimu zahrnuje i několik obecných poznatků: **(1)** Zdánlivě výjimečný nález se v širších časoprostorových souvislostech může vyjevit jako součást rozsáhlé struktury. **(2)** Morfologicky definované archeologické kategorie (např. okrouhlé jámy tvaru komolého kužele) nepředstavují kategorie funkční, neboť během existence nezřídka neslouží jen funkci primární, ale mohou *ad hoc* nabývat odlišných, sekundárních a příležitostných využití, takže univerzální funkční interpretaci nepřipouštějí. **(3)** Inspirativní roli ikonografického segmentu etnohistorických pramenů pro archeologické myšlení lze v tomto případě doložit jednou z kreseb J. Le Moyne z Floridy na sklonku 16. stol. (Chenal *et al.* 2015, 1328, Fig. 13), zobrazující vítězné indiánské bojovníky, jak kyji a noži amputují údy mrtvých nepřátel, odnášejí si je spolu se skalpy zavěšené jako trofeje na kopích poté, co skalpy konzervovali nad zahlobenými ohništi (omezujícími úniky tepla do stran) a torza mrtvol poražených nakonec ještě potupili vražením šípů mezi nohy. Kresba tak dokumentuje i sérii činů archeologickými prameny nedochovávaných. **(4)** Z časoprostorových důvodů lze podobnost jednoduchých prvků v pravěkém nálezu z Bergheimu a v novověké kresbě z Floridy považovat zcela jednoznačně za projev konvergence.

Předcházející úvahy ukazují, že značně různorodé formy pravěkého násilí známe dosud jen torzovitě; dokud nebudeme schopni definovat specifické hmotné koreláty jednotlivých typů násilí, bude užitečné je dokumentovat a shromažďovat souborně, teprve pak se pokoušet je postupně rozlišovat a třídit, ale zároveň nepřestávat o nich uvažovat jako o celku. Lze se totiž – podle mého názoru – domnívat, že období hromadění jakýchkoli příznaků agrese prozrazuje společnosti v krizovém období hledání nových modů adaptace, rekonstrukce vnitřních struktur vzhledem ke změně vnitřních nebo vnějších podmínek. Období hledání nových kulturních vzorců a adaptací chování může předcházet uvnitř kultur doba jevů autodestruktivní povahy (typu Herzheim, Talheim, Asparn/Schletz, Schöneck-Kilianstädten apod. na sklonku kultury s keramikou lineární, u nás ve fázích Šárka–Želiezovce).

Neodstranitelná neúplnost archeologických pramenů a takřka úplná redukce dat v oblastech chování a myšlení limituje interpretační pokusy tak, že v rovině současných forenzních věd nepřekračuje většina archeologických tvrzení úroveň možného, resp. až v různé míře pravděpodobného. Interpretační pokusy archeologických pramenů srovnávací metodou s časoprostorově odlehlými daty etnologie a historie, ležící mimo dosah forenzního výzkumu, naráží zejména na úskalí ekvifinality (různé děje zanechávají podobné až totožné hmotné stopy) i konvergence. Proto bude nadále třeba varovat se pokusů o univerzální interpretace a uvažovat alternativy.

Úryvek z podstatně rozsáhlejší závěrečné části Mojžíšova textu Deuteronomia (slibujícího poslušným příkázání Pentateuchu čili tóry požehnání a spásu, kdežto neposlušným, zhýčkaným a změkčilým Hospodinovo prokletí, zavržení a děsivý zánik), použitý v úvodu jako motto tohoto článku, má poskytnout názornou představu o existenci nehmotné, zato však sotva překonatelné překážky v pochopení pravěké reality. Na jediném příkladu z oblasti antropofagie jako jedné z forem násilí lze názorně pochopit základní vzdálenost a rozdíl mezi našimi morálními normami a ryzí racionalitou doby bronzové: pro zachování vlastní důstojnosti a života, resp. možnosti v budoucnosti reprodukovat své vlastní geny, se tehdy slušelo v tísní obětovat bez váhání cokoli, protože kapitulace znamenala degradaci člověka a jeho rodu na živé, ale nesvobodné a bezprávné věci na úrovni dobytka, nevratné ponížení otrockou vegetací, vylučující navždy naději na smysluplné bytí.

Silně redukující procesy archeologizace vytvářejí zvláště v oblasti pravěkého chování a myšlení významný informační deficit, podstatně omezující možnost vhledu do činů a dějů zaniklých pravěkých

společností. Za jeden z možných přístupů, za nejistý most k chápání lokálně diferencovaných a vesměs nábožensky založených kulturních systémů, k hermeneutické kompetenci, považuji srovnávací studium etnohistorických textů, tvořící podstatně věrohodnější interpretační východisko než podvědomé podléhání tzv. zdravému rozumu nositelů dnešní globální ateistické a materialistické civilizace, jakkoli v zapomených základech formované humanitou, založenou na tezích a příkázáních Nového zákona.² (Naprostě mimo kompetenci bádání o pravěku by již sahala spekulativní otázka, zda nám události posledních desetiletí nepřinesou nechtěnou účast v otevřeném globálním konfliktu principů Starého a Nového zákona, a to navzdory našemu směřování k podvolení.)

LITERATURA

- Allen, M. W. – Jones, T. L. eds. 2014: Violence and warfare among hunters-gatherers. Walnut Creek.
- Bahn, P. 1991: Cannibalism in the Neolithic (Reply), *Nature* 351, No 6328, 614.
- Behm-Blancke, G. 1958: Höhlen, Heiligtümer, Kannibalen. *Archäologische Forschungen im Kyffhäuser*. Leipzig.
- Bello, S. M. – Parfitt, S. A. – Stringer, Ch. B. 2011: Earliest Directly-Dated Human Skull-Cups, *PLoS ONE* 6(2), e17026.
- Bible 1979: Písmo svaté Starého i Nového zákona. Ekumenický překlad. Praha.
- Boulestin, B. 1999: Approche taphonomique des restes humains. Le cas des Mésolithiques de la grotte des Perrats et le problème du cannibalisme en préhistoire récent européenne. *BAR I. S. 776*. Oxford.
- Boulestin, B. – Zeeb-Lanz, A. – Jeunesse, Ch. – Haack, F. – Arbogast, R.-M. – Denaire, A. 2009: Mass cannibalism in the Linear Pottery Culture at Herxheim (Palatinate, Germany), *Antiquity* 83, 968–982.
- Bouzek, J. – Koutecký, D. 1980: Mohylové a knovízské kostrové pohřby v jamách ze severozápadních Čech, *Památky archeologické* 71, 360–432.
- Brinch Petersen, E. 2015: Diversity of Mesolithic Vedbaek. *Acta Archaeologica* 86:1. Oxford.
- Croucher, K. 2012: Death and Dying in the Neolithic Near East. Oxford.
- Čadík, J. 1923: O tajemné moci mrtvé hlavy. Praha.
- Defleur, A. – White, T. – Valensi, P. – Slimak, L. – Crégut-Bonnoure, É. 1999: Neanderthal Cannibalism at Moula-Guercy, Ardèche, France, *Science* 286, No. 5437, 128–131.
- Ferdandez-Jalvo, Y. – Andrews, P. 2001: Atapuerca, le conte de deux sites, *L'Anthropologie* 105, 223–236.
- Ferdandez-Jalvo, Y. – Andrews, P. 2011: When humans chew bones, *Journal of Human Evolution* 60, 117–123.
- Furmánek, V. ed. 2015: Staré Slovensko 4. Doba bronzová. Nitra.
- Gancarski, J. – Gašaj, D. – Olexa, L. – Brzeziński, W. 2002: Między Mykenami i Baltykem. *Kultura Otomani-Füzesabony*. Krosno-Warszawa.
- Gomez de Soto, J. coll. – Boulestin, B. 1996: Grotte des Perrats à Agris (Charente) 1981–1984. *Dossier du Pays Chauvinois* No. 4. Chauvigny.
- Hála, M. 2016: Dlouhý stín kulturní revoluce, *Lidové noviny* 21. 5., s. 23.
- Holý, L. 1956: Pohřby na sídlištích v Africe, *Archeologické rozhledy* 8, 236–250.
- Hrala, J. 2000: Rituální praktiky v době bronzové, *Pravěk* 10, 289–299.
- Hrala, J. – Šumberová, R. – Vávra, M. 2000: Velim. A Bronze Age fortified site in Bohemia. Praha.
- Chenal, F. – Perrin, B. – Barrand-Emam, H. – Boulestin, B. 2015: A farewell to arms: a deposit of human limbs and bodies at Bergheim, France, c. 4000 BC., *Antiquity* 89, No 348, 1313–1330.
- Chochol, J. 1971: Antropologická problematika kostrových hrobů knovízské kultury v Čechách, *Památky archeologické* 62, 324–363.
- Chochol, J. 1974: Kostrové materiály knovízské kultury ze severozápadních Čech. *Crania Bohemica* 3. Praha.
- Chochol, J. 1979: Kosterné nálezy ze sídlištních jam knovízské kultury v severozápadních Čechách, *Památky archeologické* 70, 21–41.
- Jeunesse, C. 2010: Les sépultures en fosses circulaires de l'horizon 4500–3500. Contribution à l'étude comparée des systèmes funéraires du Néolithique européen. In: L. Baray – B. Boulestin (ed.), *Morts anormaux et sépultures bizarres. Les dépôts humains en fosses circulaires et en silos du Néolithique à l'âge du Fer*. Dijon, 28–48.

² Za pomoc a informace vděčím A. Broncové, V. Černému, J. Eignerovi, J. Kandertovi, R. Kyselému a F. Ochránovi.

- Jeunesse, J. – Lefranc, P. 1999:* Rosheim „Saint Odile“ (Bas-Rhin), un habitat rubané avec fossé d'enceinte. Première partie: les structures et la céramique, Cahiers de l'Association pour la Promotion de la Recherche Archéologique en Alsace 15, 1-111.
- Kandert, J. 1982:* Poznámky k využití etnografických údajů v případě výkladů knovízských „hrobů“, Archeologické rozhledy 34, 190-200.
- Kandert, J. 2010:* Náboženské systémy. Člověk náboženský a jak mu rozumět. Praha.
- Kansa, S. W. – Campbell, S. 2004:* Feasting with the dead? A ritual bone deposit at Domuztepe, south-east Turkey (c 5500 cal. BC). In: S. Jones O'Day – W. van Neer, and A. Ervynck (eds.), Behaviour Behind Bones: The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Durham, August 2002. Oxford, 2-13.
- Kansa, S. W. – Gauld, S. – Campbell, S. – Carter, E. 2009:* Whose bones are those? Comparative analysis of fragmented bones in the „Death Pit“ at Domuztepe, a Late Neolithic Settlement in southeastern Turkey, Anthropozoologica 44, 159-172.
- Koon, H. E. C. – O'Connor, T. P. – Collins, C. J. 2010:* Sorting the butchered from the boiled, Journal of Archaeological Science 37, 62-69.
- Krause, R. et al. 1999:* Die bandkeramischen Siedlungsgrabungen bei Vaihingen an der Enz, Kr. Ludwigsburg (Baden-Württemberg), Bericht der Römische-Germanische Kommission 79, 1998, 5-105.
- Kunkel, O. 1955:* Die Jungfernhöhle bei Tiefenellern. Eine neolithische Kultstätte auf dem Fränkischen Jura bei Bamberg. München.
- Larsson, L. 1990a:* Dogs in Fraction – Symbols in Action. In: P. M. Vermeersch – Ph. Van Peer (eds.), Contribution to the Mesolithic in Europe. Leuven, 153-160.
- Larsson, L. 1990b:* The Mesolithic of Southern Scandinavia, Journal of World Prehistory 4, No. 3, 257-309.
- Lefranc, P. – Denaire, A. – Chenal, F. – Arbogast, R. M. 2010:* Les inhumations et les dépôts d'animaux en fosses circulaires du Néolithique récent du sud de la plaine du Rhin supérieur, Gallia Préhistoire 52, 61-116.
- Louwe Kooijmans, L. P. et al. eds. 2005:* The Prehistory of Netherlands. Vols 1-2. Amsterdam.
- Martin, D. L. – Harrod, R. P. – Pérez, V. R. eds. 2012:* The bioarchaeology of violence. Gainesville.
- Maxová, L. – Menšík, P. – Hložek, J. 2015:* Otázka antropofagie doby bronzové na území Čech, Živá archeologie – REA 17, 20-26.
- Meyer, Ch. – Kürbis, O. – Alt, K. W. 2004:* Das Massengrab von Wiederstedt, Ldkr. Mansfelder Land, Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 88, 31-66.
- Meyer, Ch. – Lohr, Ch. – Gronenborn, D. – Alt, K. W. 2015:* The massacre mass grave of Schöneck-Kilianstädten reveals new insights into collective violence in Early Neolithic Central Europe, PNAS 112, No. 36, 11217-11222 (www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1504365112).
- Montanari, M. 2003:* Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě. Praha.
- Orschiedt, J. 1999:* Manipulationen an menschlichen Skelettresten. Taphonomische Prozesse, Sekundärbestattungen oder Kannibalismus? Urgeschichtliche Materialhefte 13. Tübingen.
- Orschiedt, J. – Haidle, M. N. 2007:* The LBK enclosure at Herxheim: theatre of war or ritual centre? In: T. Pollard – I. Banks (ed.), War and sacrifice. Studies in the archaeology of conflict. Leiden, 153-167.
- Peter-Röcher, H. 1994:* Kannibalismus in der prähistorischen Forschung. Studien zu einer paradigmatischen Forschung und ihren Grundlagen. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 20. Bonn.
- Peter-Röcher, H. 1997:* Menschliche Skelettreste in Siedlungen und Höhlen. Kritische Anmerkungen zu herkömmlichen Deutungen, Ethnographische-Arch. Zeitschrift 38, 315-324.
- Peter-Röcher, H. 1998:* Mythos Menschenfresser. Ein Blick in die Kochtöpfe der Kannibalen. München.
- Peter-Röcher, H. 2002:* Krieg und Gewalt: Zu den Kopfdepositionen in der Grossen Ofnet und der Diskussion um kriegerischen Konflikte in prähistorischer Zeit, Praehistorische Zeitschrift 77, 1-28.
- Pleiner, R. – Rybová, A. ed. 1978:* Pravěké dějiny Čech. Praha.
- Podborský, V. 2006:* Náboženství pravěkých Evropanů. Brno.
- Ralph, S. ed., 2014:* The archaeology of violence: interdisciplinary approaches. Albany.
- Rougier, H. – Crevecoeur, I. – Beauval, C. – Posth, C. – Flas, D. – Wissing, Ch. – Furtwängler, A. – Germonpré, M. – Gómez-Olivencia, A. – Semal, P. – van der Plicht, J. – Bocherens, H. – Krause, J. 2016:* Neandertal cannibalism and Neandertal bones used as tools in Northern Europe. Scientific Reports 6, 29005, DOI: 10.1038/srep29005 (www.nature.com/scientificreports).
- Seligman, C. G. – Parsons, F. G. 1914:* The Cheddar Man: A Skeleton of Late Palaeolithic Date, The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 44, 241-263.
- Solari, A. – Olivera, D. – Gordillo, I. – Bosch, P. – Fetter, G. – Lara, V. H. – Novelo, O. 2013:* Cooked Bones? Method and Practice for Identifying Bones Treated at Low Temperature, International Journal of Osteoarchaeology (wileyonlinelibrary.com). DOI:10.1002/oa.2311.

- Spatz, H.* 1998: Krisen, Gewalt, Tod zum Ende der ersten Ackerbauernkultur Mitteleuropas. In: A. Häuser (dir.), *Krieg oder Frieden? Herzheim vor 7000 Jahren*. Catalogue d'exposition. Herzheim, 10–18.
- Turner, C. G. II – Turner, J. A.* 1999: *Man Corn. Cannibalism and Violence in the Prehistoric American Southwest*. Salt Lake City.
- Ullrich, H.* 2005: Cannibalistic Rites between Mortuary Practises from the Palaeolithic to Middle Ages in Europe, *Anthropologie (Brno)* 43/2–3, 249–261.
- Ullrich, H. – Gramsch, B.* 2015: Menschliche Skelettreste und Schmuckzähne vom mesolithischen Moorfundplatz Friesack in Brandenburg, *Anthropologie* 53, 1–2, 315–327.
- Veit, U.* 1993: Burials within Settlements of the Linienbandkeramik und Stichbandkeramik Cultures of Central Europe. On the Social Construction of Death in Early-Neolithic Society, *Journal of European Archaeology* 1, 107:140.
- Vencl, S.* 1979a: Počátky zbraní. K otázce poznatelnosti pravěké výzbroje, *Archeologické rozhledy* 31, 640–694.
- Vencl, S.* 1979b: Nádoby z látek živočišného původu, *Archeologické rozhledy* 31, 530–570.
- Vencl, S.* 1982: K otázce zániku sběračsko-loveckých kultur, *Archeologické rozhledy* 34, 648–694.
- Vencl, S.* 1984: Otázky poznání vojenství v archeologii. *Archeologické studijní materiály* 14. Praha.
- Vencl, S.* 1984a: Stopy zranění zbraněmi jako archeologický pramen poznání vojenství, *Archeologické rozhledy* 36, 528–545.
- Vencl, S.* 1984b: War and Warfare in Archaeology, *Journal of Anthropological Archaeology* 3, 116–132.
- Vencl, S.* 1988: The problem of disappearance of hunter-gatherer societies in prehistory. Archaeological evidence and testimonies of classical authors, *Listy filologické* 111, 129–143.
- Vencl, S.* 1991: Interpretation des blessures causées par les armes au Mésolithique, *L'Anthropologie* 95, 219–228.
- Vencl, S.* 1999: Stone Age Warfare. In: J. Carman – A. Harding (eds.), *Ancient Warfare – Archaeological Perspectives*. Sutton, 57–72.
- Vencl, S.* 2007: Mírně skeptické poznámky na okraj možností a mezí archeologického poznání, *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 20, 29–37.
- Vencl, S.* 2016: Pravěké zápalné oběti: případ knovízských objektů z Prahy 9 – Běchovic, *Archeologie ve středních Čechách* 20, 277–305.
- Vialou, D.* 2004: *La Préhistoire*. Paris .
- Villa, P.* 1992: Cannibalism in Prehistoric Europe, *Evolutionary Anthropology* 1, No. 3, 93–104.
- Villa, P. – Courtin, J. – Helmer, D. – Shipman, P. – Bouville, C. – Mahieu, E.* 1986a: Un cas de cannibalisme au Néolithique. Boucherie et rejet de restes humaines et animaux dans la grotte Fontbrégoua à Salernes (Var), *Gallia Préhistoire* 29, 143–171.
- Villa, P. – Bouville, C. – Courtin, J. – Helmer, D. – Mahieu, E. – Shipman, P. – Belluomini, G. – Branca, M.* 1986b: Cannibalism in the Neolithic, *Science* 233, No. 4762, 431–437.
- Vlček, E. – Hájek, L.* 1963: A ritual well and the find of an Early Bronze iron dagger at Gánovce near Poprad (Czechoslovakia). In: P. Bosch-Gimpera et al., *Setuagesimo aniversario de su nacimiento*. Mexico, 427–441.
- Vogt, H.-J.* 1989: Der jungbronzezeitliche Opferplatz von Zauschwitz, Ot v. Weidenroda, Kr. Borna. In: F. Schlette – D. Kaufmann (Hrsg.), *Religion und Kult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*. Berlin, 241–244.
- Wahl, J. – König, H.* 1987: Anthropologisch-traumatologische Untersuchung der menschlichen Skelettreste aus dem bandkeramischen Massengrab bei Tailheim, Kreis Heilbronn, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 12, 65–193.
- Welge, K.* 1999: Zu den Skeletten und Einzelknochen aus Gräbern und Siedlungsgruben. In: R. Krause et al. 1999, 93–100.
- White, T. D.* 1992: *Prehistoric Cannibalism at Mancos 5MTUMR-2346*. Princeton.
- Windl, H.* 1994: Zehn Jahre Grabung Schletz, VB Mistelbach, NÖ, *Archäologie Österreichs* 5/1, 11–18.
- Zeeb-Lanz, A.* 2014: Gewalt im Ritual – Gewalt an Toten. Die Krise am Ende der Bandkeramik im Spiegel aussergewöhnlicher Befunde. In: T. Link – H. Peter-Röcher (Hrsg.), *Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 259, 257–270.
- Zeeb-Lanz, A. – Haack, F. – Arbogast, R.-M. – Haidle, M. N. – Jeunesse, Ch. – Orschiedt, J. – Schimmelpfenig, D.* 2007: Aussergewöhnlichen Deponierungen der Bandkeramik – die Grubenanlage von Herxheim, Germania 85, 119–274.

Cannibalism as one of the forms of violence in prehistory

From the viewpoint of food intake, humans belong to omnivores. Similarly to our closest relatives, chimpanzees, and many other animal species, people too indulged in cannibalism from the earliest Palaeolithic (*Fernandez-Jalvo – Andrews 2001, 2011*). Ancient and medieval written accounts are often inaccurate due to the distance between the reporter and his culturally different contemporaries, and in the modern period, cannibalism is often hushed up, played down or tender-heartedly categorically denied, because a true story about such enforced emergency behaviour may harm the reputation of the surviving heroes and hurt the bereaved.

The author provides a short overview of the development of interpreting anthropophagy in archaeological sources and states that its unquestionable determination (after *Villa 1992, Boulestin 1999*) depends on extraordinarily favourable conditions (preservation of finds in primary position, flawless field excavation and documentation, excellent preservation of bone surfaces with traces of modifications). B. Boulestin (1999, 230) acknowledges only finds of foreign human DNA in human coprolites and human teeth mark impressions on human bones as direct evidence. All other indications (co-occurrence of fragments of fresh human and animal bones modified in the same way, etc.) are only viewed as indirect evidence. It results from this that, at the level of forensic methodology, the number of unquestionable cases of anthropophagy in the archaeological record is very low which imposes limitations on speculations about the real frequency of this phenomenon in prehistory.

The author cites several examples and summarizes data on selected sites dating from different periods of the Stone Age (Atapuerca, Moula-Guercy, Goyet, Gough's Cave, La grotte des Perrats, Domuztepe, Vaihingen, Herxheim, Fontebregoua, Bergheim) where – as well as at other sites – evidence for cannibalism is accompanied by different other forms of violence. The intangibility of motivations, or the absence of their archaeological correlates prevents attempts at the classification of forms of prehistoric anthropophagy. The prevalence of fragmented fresh bones, their occasional thermal treatment, traces of butchery, and the co-occurrence of animal and human bone fragments, etc., point to protein consumption during the prehistoric period. However, we cannot rule out the existence of cultic or similar practices, mentioned in mythology since the earliest times. In fact, any sign of nutritive use of human bones enables alternative explanations: for example, crushing of bones was interpreted by K. Croucher (2012, 274) as a display of fear of the dead and an effort to irreversibly deconstruct the person. Mixing charred human and animal bones may, according to ethnohistorical sources, occur secondarily when offerings to gods or animal sacrifices are made above secondary burials of the elders (*Kandert 1982, 195*). Prehistoric finds of mixed animal and human bones are exclusively interpreted as secondary burials by H. Peter-Röcher (1994, 1998), J. Orschiedt (1999), and others. The universal replacement of the cannibalistic interpretation by a theory on secondary burials has a major drawback – archaeology is unfortunately unable to register the polymorphous and incoherent practices associated with secondary burials. Due to the absence of a definition of material correlates for secondary burials, their forensic proof would be even more complicated than in the case of anthropophagy.

After exhausting the above mentioned interpretation possibilities, the author also discusses the traditional but non-exact possibilities using comparative methods. Although it is obvious that ancient accounts about barbarians (that is about their prehistoric contemporaries) and residues contained in components of both material and non-material ethnological sources about primitive societies do not represent ideal compatible complements for archaeological sources (they are positioned in a sort of a "skew" relationship, because they usually reflect other facets of the past than archaeology), some archaeologists still view these ethnohistorical accounts as an extensive source of varied information from outside archaeology about the implemented solutions of general tasks in numerous and predominantly non-industrial societies separated by time and place.

J. Kandert (1982) tried to compare prehistoric and modern-era anthropophagy and noticed cardinal differences in behaviour, that is in material cultural correlates: (1) In the ethnographic descriptions of cannibal feasts, there are hardly ever any mentions of bone crushing, however, it is quite a characteristic feature in archaeological sources. It can be admitted that some forms of "modern-era" cannibalism are not reflected in the archaeological record. The reasons and time when the "prehistoric" cannibal practices were abandoned are not known. (2) While in modern-era sources nutritive cannibalism is in minority (E. Volhard observed a protein motivation for cannibalism in 40 out of 910 modern-era cannibal communities only, i.e. in about 4.4%), the universal fragmentation of human bones in the archaeological record is considered a sign of protein hunger. (3) While modern-era cannibals, motivated either by cult or culture, usually consumed only certain body parts (heart, liver) in the raw state, archaeologists only consider the consumption of thermally treated tissues. Such a discrepancy in prehistoric and post-prehistoric cannibal practices requires an explanation, and the determination of reasons for such a change and its chronological determination.

Another serious interpretation problem is the very variable parallel occurrence of anthropophagy and other forms of violence, which can be explicitly demonstrated on spatio-temporally and culturally identical sources from the Neolithic Linear Pottery culture (Vaihingen, Herxheim, considering the contemporary occurrence of mass graves, hoarded human skulls, numerous wounds caused by weapons, etc.). Multiple displays of different types of violence often accompany times of social transformation which is followed by the constitution and/or spread of new cultural patterns. Motivation for displays of violence is rarely documented in archaeological

sources and, moreover, its interpretation is ambiguous: some violence occurred during armed conflicts from the Final Paleolithic and Mesolithic onwards, probably due to conflicts over food resources or living space, but some violence could also have been caused by blood feud, punishments for disobeying social norms, or treatment of subordinate members of the community. A difficult to determine but probably gradually growing amount of violence was anchored in later differentiation of cultural and cultic systems and beliefs, producing phenomena unrelated to the economic reproduction of everydayness. The existence of cults in prehistory is manifested in the highly variable occurrence of facilities with limited frequencies (altars, pits), symbolic delimitations of space, material and human offerings, finds of non-profane artefacts (idols, miniature items of everyday use as well as animal figurines), repetition of rituals (documented stratigraphically or planigraphically), destruction of objects either mechanically or by fire, etc.

Due to the permanent lack of tangible circumstantial evidence for the determination of individual displays of violence in the archaeological record, studies of violence and conflicts usually fall under one category (*Martin – Harrod – Pérez, eds., 2012, Allen – Jones, eds., 2014, Ralph, ed., 2014*). Identification of violence in archaeological sources requires careful gathering of data from all available sources including unique or even curious finds, which can be viewed as part of a long-lasting phenomenon only after its inclusion into a broader time and space framework (such as e.g. feature 157 of the Michelsberg culture at Bergheim: *Chenal et al. 2015*). If rare finds were treated as curiosities instead of precious data and possible evidence for a long-term development of an up to now undetermined class of phenomena, we would be denied the knowledge of their purpose and developmental continuity. Credible attempts at interpreting violence should also take into consideration the thorny issues of equifinality and convergence.

The author of this paper used a quotation from the Bible (Deuteronomy 28:53) as a motto in order to illustrate the existence of a substantial intangible obstacle when trying to understand prehistoric reality: it is the distance between Bronze Age manners and the present, between the spirit of the Old and New Testaments. When somebody's life was at risk, the rationality of the Bronze Age required the individual to sacrifice everything in order to preserve own self-esteem and life in the hope that the future would provide for unhindered reproduction of own genes. The other choice, i.e. submission, actually meant a degradation of one's life and lineage to the level of rightless subjects, irreversibly humiliated by a slavish vegetative state, without any hope for a meaningful existence.

Our past, largely reduced by archaeologization in the sphere of behaviour and thinking, extensively restricts the possibilities to identify and understand the actions and events of past communities. Comparative studies of ethnohistorical texts which constitute a substantially more reliable hermeneutical starting point than the creation of interpretation neologisms by bearers of the contemporary global materialistic civilization, can be considered as one of the fragile bridges leading to understanding of locally differentiated and religiously oriented cultural systems.

(English by Jan Machula)